

УДК [930.2+069](477)(06)

НАГНИБІДА Р.В.

Оборонні укріплення Подільського воєводства у часи польсько-турецької війни 1672–1699 років

Дослідження присвячене виявленню за документальними джерелами фортифікаційних споруд на території Українського Поділля, під стінами котрих упродовж польсько-турецької війни 1672–1699 років велися безпосередні військові дії. Визначено ступінь руйнувань, заподіяних вказаними бойовими діями для кожної з таких пам'яток.

Ключевые слова: польсько-турецька війна, Поділля, оборонні укріплення.

Достеменно не можемо визначити конкретний термін побудови оборонних укріплень на Поділлі. Дослідники припускають, що початки мурованого оборонного зодчества на території Поділля відносяться до XIII ст., коли племена тиверців та уличів увійшли у союз із Данилом Галицьким у їх спільній боротьбі проти монголо-татар. Галицько-Волинський король використовував передову французьку техніку зведення кам'яних укріплень, що повсюди застосовувалася на Волині та Галичині. Але за наказом монгольського воєводи Бурундя в 1259 р. королем фортечні укріплення своїх міст були розібрані, а Поділля стало васально залежним від монголів. Його поділили на тьми, податкові округи, з центрами в містах, на чолі яких стояли отамани місцевої знаті, до котрих приїздили баскаки за даниною.

Переможна битва об'єднаних литовсько-руських військ під Синіми водами у 1362 р. ознаменувала боротьбу за Поділля між Литвою і Польщею, якій на початку XV ст. вдалося приєднати Поділля до своєї корони.

Підпорядкувавши багатий край, польський уряд запроваджує у ньому за зразком своєї держави політико-адміністративний устрій, норми права, судочинство, релігію, письмо тощо. Ці заходи польський король, шляхта і магнати закріпили Єдленським привілеєм 1430 р. [1]. Згідно з ним у межах Поділля було створене Подільське воєводство, що поділялося на 8 повітів, Кам'янець став головним адміністративним центром новоствореного воєводства [2].

Протягом XV–XVII ст. територія Подільського воєводства представляла собою специфічний регіон Речі Посполитої. В цьому прикордонному регіоні у постійній боротьбі за життя і землю співіснували місцеві русини, прийшли поляки, німці, чехи, угорці, волохи, татари. Вони всі разом створили толерантну спільноту, головним завданням якої стало вижити й уберегти себе, край, державу від небезпеки, яка нависла над ними з 80-х років XV ст. із приходом у Північне Причорномор'я нової потужної сили – Османської імперії. Постійне кочування татар від Дунаю до Дніпра стало основним фактором

мілітаризації Поділля з кінця XV ст., а служба у війську була першим кроком у кар'єрі шляхтича, який прагнув здобути славу, посаду, гроші та землю [3].

Каньйоноподібні долини річок Поділля, мисоподібний ландшафт і багатство краю на каміння, зокрема на пісковик, створювало умови для побудови магнатами, шляхтою та міщанами мережі оборонних укріплень. Побудовані замки мали забезпечити людність від ворога [4].

Тому вже у XVII ст. Поділля представляло собою край, що був поділений між великими магнатськими родинами, які від часу осілости з кінця XIV ст. проживали в оборонних резиденціях-замках, а оборонні укріплення довкола приватновласницьких і королівських міст Подільського воєводства створювали заслін із захисту Польського королівства від Оттоманської Порти.

Однак події, що розгорталися в XVII ст. на теренах Європи, призвели до складних взаємовідносин між сусідами-державами.

Річ Посполиту, розбиту чварами та протиріччями, охопила громадянська війна. Безкінечні військові дії призвели до руйнування міст і сіл, занепаду землеробства, ремесел, промислів і торгівлі. Великі території Правобережної України були спустошені, а постійні здирства й пограбування населення призвели до великих епідемій, стихійних лих і голоду. Козацька еліта шукала союзників, за допомогою яких вдалося б відстояти інтереси православних Правобережної України та, можливо, думати про об'єднання всіх українських земель під владу однієї гетьманської булави. У 1664 р. подільський полковник Остап Гоголь характеризував Україну так: «кожен козак був полковник, а сотник – гетьман». На той час гетьман Дмитро Дорошенко прагнув до встановлення одноосібної влади в усій Україні. Тому, заручившись підтримкою Оттоманської Порти, він здійснив спробу визволити українські землі з-під влади поляків [5].

Єдиним містом, що було оплотом Польської корони на Правобережжі та центром просування католицизму на схід, виступав Кам'янець.

Центр Подільського воєводства вважався неприступною фортецею Речі Посполитої й закарбувався в очах подорожуючих як «оплот християнства» цілої Європи.

Недостатнє вивчення українськими істориками архівів Туреччини не дозволяє краще дослідити цей період в історії, тоді як польські дослідники лише частково звернули увагу, опрацювавши частину архівних матеріалів.

З відомих джерел знаємо, що вже на початку 1672 р. всі в Речі Посполитій розуміли, що буде неминучість військового зіткнення з Портою. Майбутнім ударом турецької армії мав стати Кам'янець-Подільський з метою «утворення з місцевої твердині потужного політичного, адміністративно-військового й економічного осередку Османської Порти».

У XVII ст. велика турецька армія неодноразово здійснювала спроби захопити Подільське воєводство. Перша спроба закінчилася невдало під час Хотинської битви в 1621 р., під час якої польсько-козацькі війська отримали перемогу над турецькими військами.

Після цієї битви в Османській імперії були проведені кардинальні реформи. В їх основі стала перепідготовка яничар у освоєнні нових методів штурму фортець із використанням дальнострільних гармат, підкопування башт і закладання під них мін з метою їх підриву. У Речі Посполитій натомість так і не вдалися до кардинальних змін на прикордонні щодо будівництва нових оборонних укріплень. Замки були застарілими, а власники та міщани не встигали їх належно утримувати та перебудовувати, враховуючи швидкий розвиток вогнепальної зброї та розвиток нових видів штурму.

Наприкінці XVI ст. європейські філософи шукали можливість розмістити укріплення серед житлових кварталів і сакральних споруд. Характерною особливістю таких укріплень повинна бути дешевизна, простота й відносна швидкість спорудження. Так з'явилася ідея створення міста-зірки – міста, що оточене з усіх сторін бастіонами. Видана у Гаазі у 1615 р. Самуелем Мароула книга «Архітектура для наступу й оборони» приділяє значну увагу проблемі поєднання міста і замку в єдину фортифікаційну систему [6].

Тому в XVII ст., в Європі поступово створюються міста за староголандською технікою фортифікації, котра домінуватиме наступні століття. За цією технікою голландські бастіони являли собою простий п'ятикутник, утворений валом із набагато гострішими висхідними кутами. Щоб компенсувати відсутність кам'яного одягу придумали спосіб укріплення верків – плакірування. Суть його полягала в тому, що поверхня вала засаджувалася насінням швидкоростучого буряну, зазвичай пирію, який за кілька тижнів проростав, потім скошувався і засівався знову. Також використовували уступи валу – берми, передові вали – контрагарди [7].

У Подільському воєводстві новій техніці оборонних укріплень мало приділяли значення. Міста і містечка жили за давніми звичаями, за якими власник не прагнув поєднати укріплення замку та укріплення міста в одну концептуальну цілісність. Ця велика помилка зіграла вирішальну роль при використанні нових видів штурму яничарами в оволодінні містечками Подільського воєводства наприкінці XVII ст.

У Кам'янці баштово-стінові укріплення замку підсилили на початку XVII ст. кам'яно-земляними укріпленнями – Новим замком.

Легенди розповідають, що турецький султан Осман II будучи під Кам'янцем у 1620 р. здивувався красою міста та його укріпленням. Він спи-

тав: «Хто збудував таке могутнє місто?» – «Сам Аллах», – була відповідь. – «То нехай Аллах і здобуває його!» [8]. Народна легенда, як припускають історики, засвідчувала, що на початку XVII ст. турецькі війська не були здатними оволодіти Кам'янцем. У жовтні 1633 р. під Кам'янцем у ході воєнного конфлікту між державами турецьке військо на чолі Абази-паші було розгромлене польським військом на чолі якого стояв С. Конєцпольский [9]. Але у другій половині XVII ст. ситуація змінилася на протилежну.

У 1672 р. до Кам'янця підійшло 150 тис. турецьке військо на чолі із султаном Магометом IV. Султан попросив здатися взамін на збереження життя для всіх мешканців з умовою визнання міщанами влади султана.

На проведеному зборі вельмож міста у Кафедральному костелі св. Петра і Павла була дана відповідь Султану, що «всі ми в цій землі родились і цю землю ми будемо захищати».

Одного разу, коли Султан здійснював об'їзд довкола Кам'янця і вивчав оборонні укріплення міста, раптово вистрілила гармата і знищила намет, в якому розміщувались покої султана. Після приїзду він побачив, що нічого не залишилося і дав вказівку на початок воєнних дій.

Джерела розповідають, що місто сподівалося на підмогу військ із Варшави, але так і не дочекалися підтримки.

Як з'ясували дослідники, які проводили археологічні дослідження й археологічний нагляд у 2007–2010 роках на 22 ділянках, де здійснюється відбудова втраченої житлової забудови, переважна частина виявлених археологічних предметів походить з кінця XVII ст. Вони відносяться до періоду другої війни Речі Посполитої з Оттоманською Портою, що розпочалася в 1672 р. [10].

Припускаємо, що бомбардування міста здійснювалося найдосконалішими на той час гарматами, які виготовлялися у Франції й перебували на озброєнні турецького війська. Проте після кількадечного бомбардування місто не здавалося. Значна кількість фрагментів пізньосередньовічної кераміки та варених кісток свійських тварин, що виявлена на ділянках, де автор даного дослідження проводив археологічні дослідження, свідчить про поступове зменшення запасів провіанту у місті [11].

Однак остаточною поразкою для кам'янецьких укріплень стали підкопи під Новий замок та закладення в цих тунелях мішків із порохом. В архівах Мадриду зберігається оригінал карти, на якій зображено штурм турецькими військами Кам'янця. Це єдина карта, яка може свідчити про загальну техніку наступу на оборонні укріплення міста (Рис 1).

Турки здійснили підкопи під вали Нового замку та, оволодівши ним, змусили польські війська покинути раніше зайняті позиції й перейти до

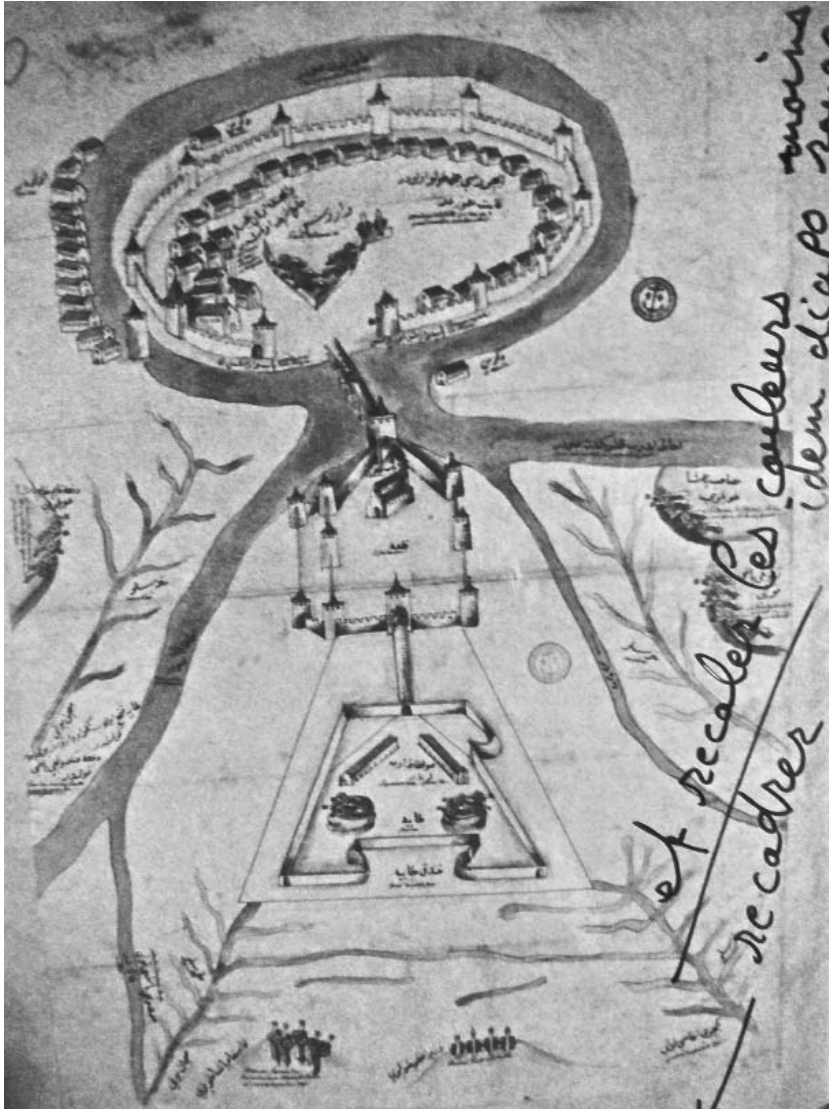

Рис. 1. План облоги фортифікаційних споруд Кам'янця у 1672 р. (Матвіїшин Я. Кам'янець-Подільський і Хотин на рукописних планах XVII-XVIII ст. Історична топографія і соціотопографія України : зб. наук. праць. – Львів : Піраміда, 2006. – С. 216–257, 254). Автор висловлює подяку Я. Матвіїшину за надану кольорову копію плану

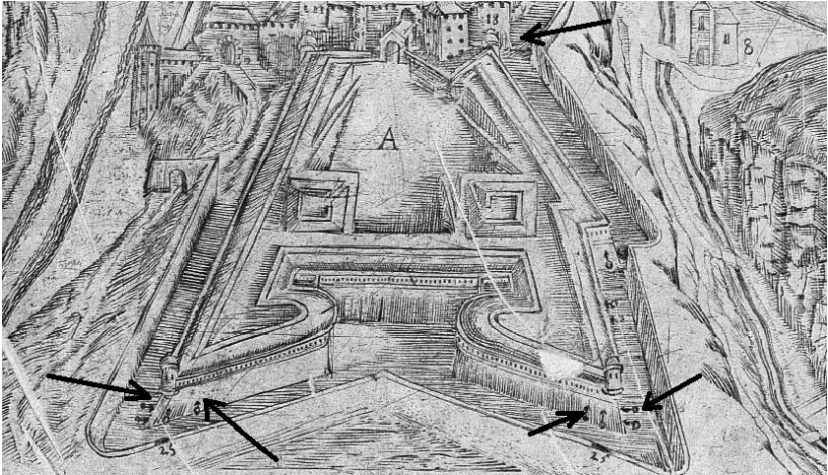

Рис. 2. Вид Нового замку в 1672–1673 рр. Гравюра Кипріяна Томашевича 1673 р. На плані вказано стрілками ділянки, під які турки здійснили підкопи та заклали у них міни (www.polona.pl/item/404622/0) Старого замку (Рис. 2). Як вважають історики, цей період в історії битви став переломним. Припускаємо, що з того часу турки призупинили обстрілювати місто та зосередили свою увагу лише на Старому замку [12].

У ході бойових дій 27 серпня польський загін Володирівського під натиском турецької армії на дев'ятий день облоги Кам'янця капітулював. Але в той час, коли турки входили до міста через Руські ворота, у замку трапився вибух. Припускають, що майор Геклінг спустився у підвали Чорної башти і підірвав провіант, який залишився в оборонців. Досі ніхто не знав, який вигляд мала Чорна башта та східні укріплення замку між Папською баштою та Новою східною баштою [13].

Зберіг для нащадків обличчя старовинної столиці Подільського воєводства Кипріяна Томашевич – можливо інженер за фахом. Як один із керівників оборони міста від турків, після поразки польських військ він виїхав із Кам'янця. К. Томашевич зафіксував події вересня 1672 р. на мідьориті, що вважається найвідомішим джерелом для вивчення середньовічного Кам'янця [14]. Автор досконало зобразив оборонні споруди, церкви, костели, будинки, вулиці, майдани, річку з каньйоном, що оперізує місто. На гравюрі позначив ділянки, через які турки ввірвалися до Горнверку, а в Старому замку – місце, де, за описами мемуаристів, загинув польський лицар Володирівський (Рис. 3).

У Головному архіві Варшави Актів давніх, автором даного дослідження віднайдено план Кам'янця-Подільського, який із українських істориків ніхто досі не використовував [15]. Незрозуміло, чому польські дослідни-

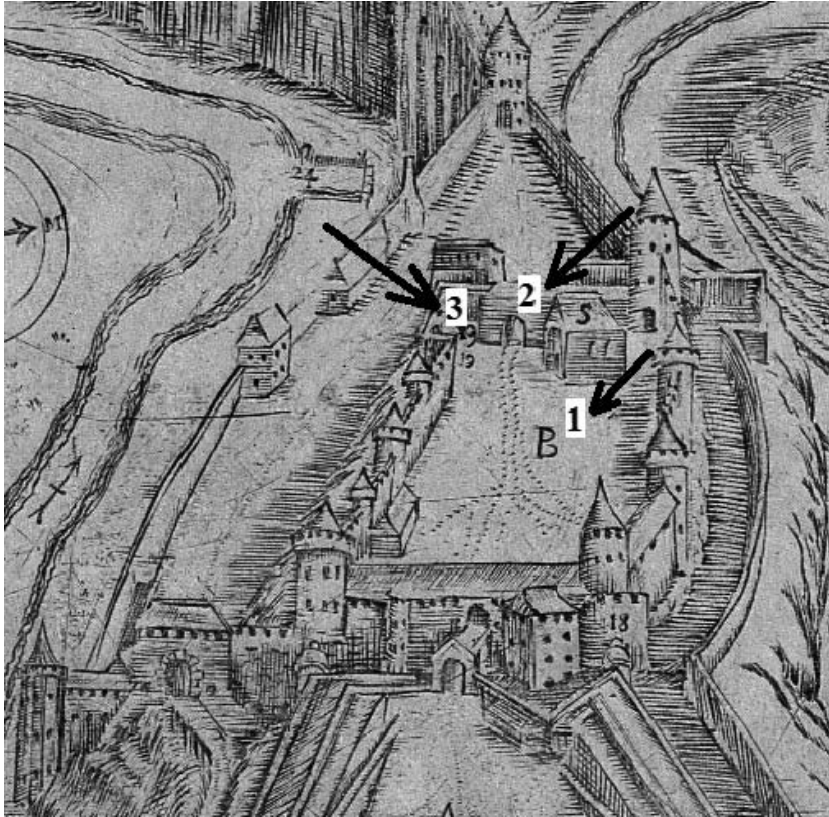

Рис. 3. Вид Кам'янецького замку після взяття його турками у 1672 р. Гравюра Кипріяна Томашевича 1673 р. Експлікація: 1. Пуста ділянка, де існувала церква св. Покрови, в якій за припущенням істориків поховані засновники Кам'янця литовські князі Коріатовичі; 2. Пуста ділянка, де існував великий палац коменданта замку, розібраний турками, українцями та козаками після його руйнації; 3. Пуста ділянка, де існувала Чорна башта, на якій загинув пан Єжи Володисвський (www.polona.pl/item/404622/0)

ки не виявили його раніше. Зображення на ньому Старого та Нового замку кардинально змінює уявлення про події, що розгорнулися у вересні 1672 р.

Біля входу у замок знаходилася велика двоповерхова будівля з вікнами й аркою ліворуч, через яку можна було зайти в твердиню. Найімовірніше – палац коменданта, що існував між Чорною баштою та Папською баштою (Рис. 4).

Після великого вибуху в Чорній башті турки, козаки та русини (останніх вигнали з міста поляки та вірмени у 1657 р., спаливши їх квартали) мали різні плани на майбутнє міста. Під завалами знайдуть тіло лицаря Речі Посполитої

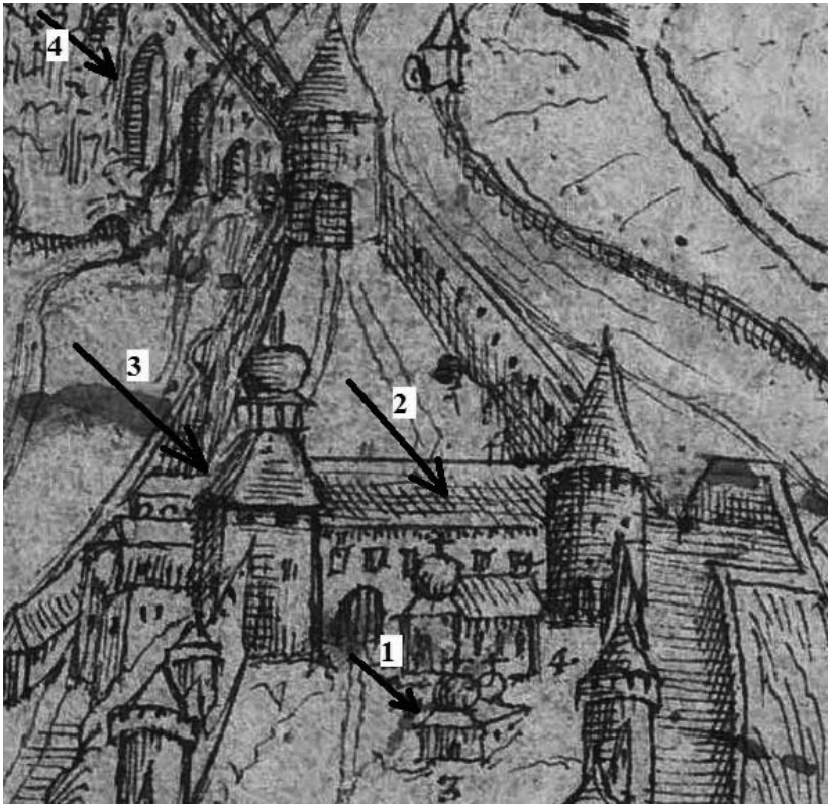

Рис. 4. Фрагмент Кам'янецького замку на невідомому плані Кам'яця-Подільського другої половини XVII ст. Експлікація: 1. Вид церкви св. Покрови на невідомому плані м. Кам'яця-Подільського 1671–1672 років (у церкві спочивав прах литовських князів Коріатовичів, що надали міщанам міста руською мовою у 1374 р. грамоту на самоуправління); 2. Вид палацу коменданта замку на невідомому плані м. Кам'яця-Подільського 1671–1672 років; 3. Вид башти Чорної на невідомому плані м. Кам'яця-Подільського 1671–1672 років; 4. Вид замкового мосту на невідомому плані м. Кам'яця-Подільського 1671–1672 років (AGAD. PL_1_444_407_001)

Міхала Володєєвського, якого поховують в одному із костелів. А вірмени та поляки мали назавжди попрощатися з Кам'янцем. Турки проводжали їх під супровід оркестру [16].

Складно з'ясувати захоплення турками інших великих замків Подільського воєводства.

Одним із найдосконаліших був замок у Язлівці. Ульріх фон Вердум, описуючи його вигляд 9 січня 1672 р. записав, що він «підноситься за гармат-

ний постріл на захід від міста на окремому пагорбі, який, від поперечних гір, сягає довгої долини. Замок великий, збудований за італійськими нормами, з високими мурами, плоским дахом і багатьма коминами, але вже на половину спустошений» [17]. Перед турецькою окупацією місто було огорожене валом із кам'яними брамами – вірменською, броварною та польською. Відразу за польською брамою, через яку місто поєднувалося із замком, розташовувалися квартали міських ремісників. Поряд був польський ринок, оточений кам'яними будинками, у яких мешкали вірмени. Площу центрального ринку оточували будинки знатних євреїв [18]. Ослаблений замок восени 1672 р. під командуванням Хусейна-паші яничари оточили та зруйнували. Однак 1673 року Ян Консцпольський звільнив Язлівець. У 1676 р. під командуванням Ібрагіма Шишмана-паші Язлівець знову потрапив на 8 років у руки Османської імперії [19]. За короткий час перебування турки міцно уфортифікували замок і зробили з нього один зі своїх найкращих на північному заході висунутих бастионів. Один із французьких військових Де Алєрас, що був у 1684 р. в Язлівці під час звільнення його від турків польським королем Яном III бачив замок у наступний спосіб: «Над містом виднівся на півдні на широкій горі <...> замок збудований з каміння і цегли, але в досить нерегулярній формі. Через браму замку тягнеться оглядовий майданчик, управлінських військових, на яких може вишукватися до трьох тисяч жовнірів. Будова замку є нерегулярною, не має принаймні чогось давнього. Вежі, окопи, вали, підземні льохи, цілі пишноти і укріплення. Цілий замок лежить у смітті та уламках. Головна вежа замкова є дуже понівечена, ледь малими затратами вдалося привести до давнього стану <...> В 1672 р. <...> розмістилися турки і в замку Язловецькому і по можливості налаждали його «[20;10]. Він також пише, що «турки хотіли обмурувати замок насипавши нові окопи із використанням хмизу на вершинах гір, у підніжжі стін замку зі сторони міста і в долині по одну та іншу сторону річки» [20].

Зауважимо, що турки сподіваючись залишитися в Язлівці надовго, на схилах узгір'їв насадили фруктові дерева. Після залишення Язлівця ті сади були взяті під опіку коменданта твердині Яна Самуєля Чжановського.

Історики та археологи поки не можуть реконструювати взяття турками Барської фортеці. Фризький мандрівник Ульріх Фон Вердум описував, що «з півночі біля міста височіє замок, оточений товстим муром із чотирма кам'яними вежами, між якими до міста веде брама. Перед нею є ще деякі земляні укріплення. Товстий частокіл ділить місто на дві частини, з них більша східна, розташована ззовні, стоїть пустою, майже без жителів. Внутрішня частина трохи залюднена, але будівлі злиденні, хоча з руїн видно, що колись тут були масивні споруди. Серед інших стоїть іще напівзруйнова-

на стара ратуша, над склепінчастим входом якої було викарбовано в камені вираз: «Найбезпечніше – гарно все зважити». Біля ратуші стояла єврейська синагога, від якої лишилися великі шматки муру з гебрайськими написами. Тепер у місті три костели, вкриті соломою: фарний перед брамою замку, якобінів (домініканців), і єзуїтів, які мали тут найбагатший у всій Польщі монастир. Йому належало, мабуть сорок сіл, тепер же заледве сорок селян. Русини або греки також ще мають дві церкви, а євреї невелику синагогу. Окреме кладовище останніх лежить з північного боку за містом, навпроти замку».

У 1997 р. у Франції український історик-математик Я. Матвіїшин виявив план м. Бару другої половини XVII ст., виконаний одним із французьких інженерів під час польсько-турецької війни. Він називається «Справжній, точний та ортографічний план міста і замку Бар» [21]. На плані зображено місто, що вже поруйновано й уцілілий замок. Припускаємо, що Бар розглядався турками як важлива фортеця у Центральному Поділлі. Тому місто турки могли взяти в облогу, а після закінчення провіанту, міщани оголосили капітуляцію. При цьому фортеця залишилася неушкодженою (Рис. 5).

Схожа ситуація була і в Меджибожі. Зауважимо, що після входження Меджибізького замку до складу Османської імперії з містечка та докво-

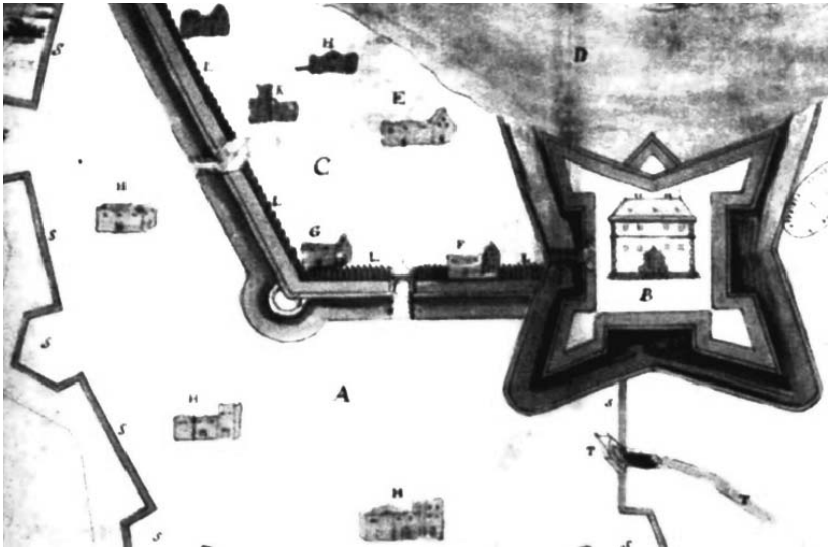

Рис. 5. «Справжній, точний та ортографічний план міста і замку Бар, 1677р.» (Матвіїшин Я. Живописні плани трьох українських замків-фортець з 17 ст. (Бара, Меджибожа, Чигирина) у Дипломатичному архіві Міністерства закордонних справ у Франції // Історичне картознавство України : зб. наук. праць. – Львів ; К.; Нью-Йорк : Вид. М.П. Коць, 2004. – С. 195-200)

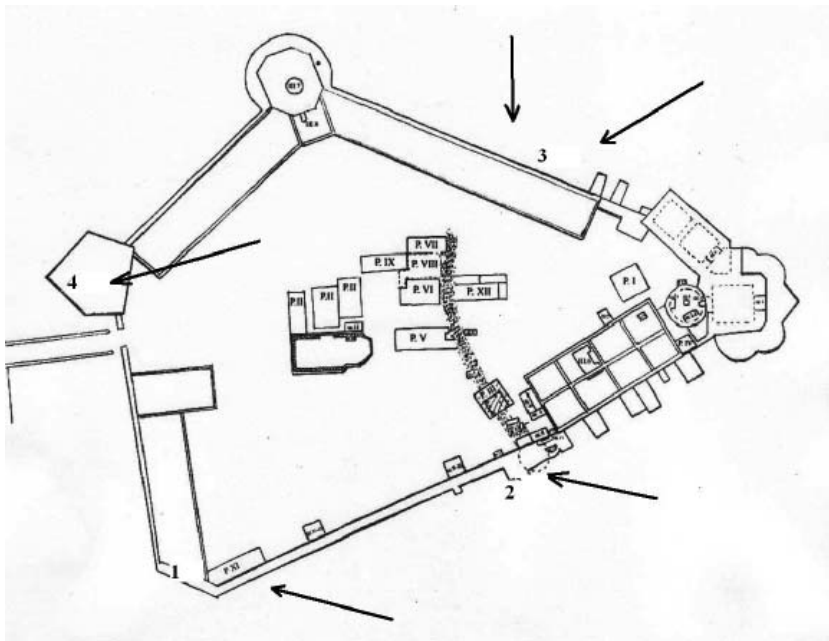

Рис. 6. План схема Меджибзького замку XIV–XIX ст. з нанесенням розкопів і шурфів. Експлікація: 1. Місце, де за нашим припущенням існувала башта до взяття турками Меджибожа у 1670-ті роки; 2. Місце, де за нашим припущенням існувала башта при палаці замку, що існувала до взяття турками м. Меджибожа у 1670-ті роки; 3. Місце, де за нашим припущенням існувала башта що існувала до взяття турками м. Меджибожа у 1670-ті роки; 4. План башти пунтонне (Лицарська вежа), яка не була знищена під час турецького панування (Толкачов Ю., Погорілець О., Радченко Р. Звіт про археологічні дослідження Меджибзького замку у 2012 р.)

лишніх сіл у сторону Волинського воєводства виїхало 12000 возів із людьми [22]. Тому на сьогодні археологічні дослідження, що вже проведені у Меджибзькому замку фіксують по всій території замкового подвір'я кераміку другої половини XVII ст. (Рис.6). Як зауважують історики фортифікації, залом прясел південно-західного кута замку утворює конфігурацію, яка не тільки не сприяє обороні замку, але несе йому загрозу, утворюючи мертвий простір. Тому можна допустити, що в цьому місці планувалася башта типу пунтонне, що разом з існуючою баштою пунтонне прикривала в'їзд до замку й вирішувала питання фронтальної та флангової оборони південного прясла замку (Рис. 7) [23]. Припускаємо, що турки під час взяття Меджибожа застосували ту ж методику штурму, яка була застосована під Кам'янцем. Після взяття містечка було проведено значні реставраційні роботи з ліквідацією залишків вибуху башти пунтонне. Меджибіж оголоси-

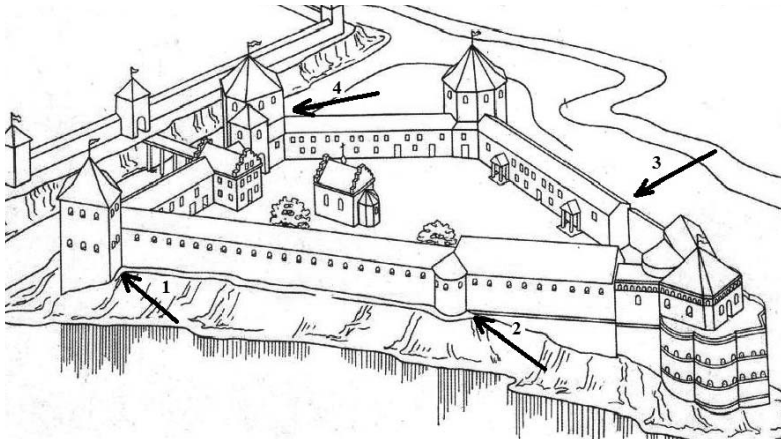

Рис. 7. Замок у Меджибожі. Графічна реконструкція Г. Логвина. Експлікація: 1. Реконструйована башта пунтонне, що існувала до взяття турками Меджибожа у 1670-ті роки; 2. Реконструйована башта при палаці замку, що існувала до взяття турками Меджибожа у 1670-ті роки; 3. Місце, де за нашим припущенням існувала башта, що існувала до взяття турками Меджибожа у 1670-ті роки; 4. Збережена башта пунтонне (Лицарська вежа), яка не була знищена під час турецького панування (Вечерський В. Фортеці й замки України. – К., 2011. – С. 318)

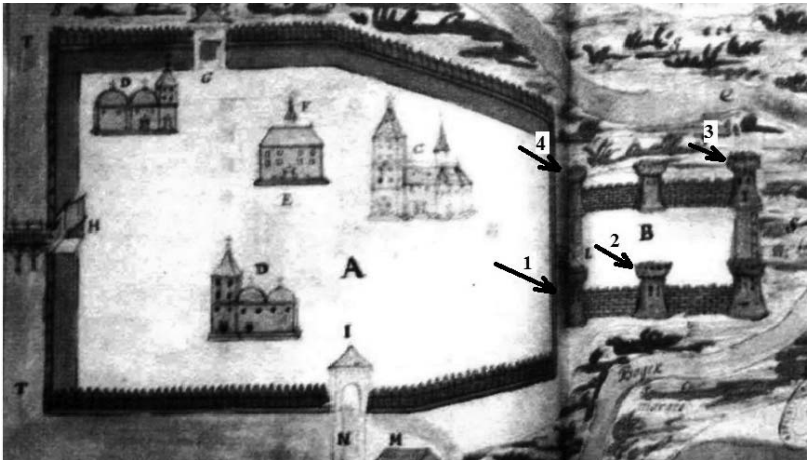

Рис. 8. «Справжній, точний та іхрографічний план міста і замку Меджибіж, 1677 р.» Експлікація: 1. Вид башти пунтонне на плані м. Меджибожа у 1677 р.; 2. Вид башти при палаці замку на плані м. Меджибожа у 1677 р.; 3. Вид не збереженої башти на плані м. Меджибожа у 1677 р.; 4. Вид збереженої башти пунтонне (Лицарська вежа) на плані м. Меджибожа у 1677 р. (Матвішин Я. Живописні плани трьох українських замків-фортець з 17 ст. (Бара, Меджибожа, Чигирина) у Дипломатичному архіві Міністерства закордонних справ у Франції // Історичне картознавство України : зб. наук. праць. – Львів ; К.; Нью-Йорк : Вид. М.П. Коць, 2004. – С. 195-200)

ли центром санджаку, що був утворений у 1678 р., сам замок використовувався як резиденція яничарського аги (Рис. 8). Крім того, у замку була військова залага зі 100 осіб. Достеменно відомо, що турки звели у місті мечеть. Але пробути довго у Меджибожі їм не вдалося. Военна ситуація призвела до повного спустошення сіл і занепаду господарства. Відновлена у 1683 р. польсько-турецька війна змусила турків у 1686 р. покинути Меджибіж, під час чого ними було здійснено спробу дощенту знищити замок [24].

Скупі відомості знаємо про замки дрібної польської шляхти.

Люстрація 1665 р. повідомляє, що у Скалі-Подільській «замок, вимуруваний на скалі і обведений навколо муром, прийшов у цілковите запустіння». У 1672 р. турки остаточно руйнують його захисні споруди, після чого замок уже ніхто не відбудував [25].

Куропатський у своєму виданні 1786 р. «Географія Галиції» писав про Гусятин, згадуючи про існування там іще водночас «пишного палацу, прекрасного і зруйнованого від рук турків» [26].

Сидорівський замок протягом 1673–1675 років утримувала польська залага під командою капітана Хшоновського. Після взяття його турками замок цілковито знищений. Марцін Каліновський у 1718 р. одразу відбудовує замок, про що свідчить збережена до сьогодні пам'ятна плита з написом у надбрамній башті [27].

Люстрація Ланівців 1665 р. також згадує замок: «Зараз ту фортецю не збудовано, але дерево й інші матеріали зібрано...» І вже до 1669 р. замок побудували. В інструкції польській шляхті на сейм було вміщено прохання знову надати Галицькому хорунжому Стефану Злочевському Ланівці із замком. Але між 1672 і 1678 р. фортецю стерли з лиця землі турецькі яничари. З того часу ніхто не робив спроб її відновити [28]. На сьогодні оборонні укріплення Ланівця добре законсервовані. Тому проведення археологічних досліджень поглибить наші знання щодо Ланівецького замку.

Зіньківський замок був взятий турками, але одразу відбудований [29].

У 1672 р. турки здобули замок у Висічці, але вже в 1675 р. Ян Собеський розташував у ньому свою залагу.

Дослідник Антоні Шнейдер пише: «Згодом в Бабинцях виник збудований Лянцкоронськими оборонний замок, знищений в час останніх турецьких воєн XVII ст.»

Достеменно не відомо, чи проводили турки у Червоногороді зміцнення укріплень, чи зруйнували його. Відомо, що при штурмі містечка турки перекопали перешийок і ріка, що оперізувала містечко довкола, утворила водоспад висотою 17 м. Припускаємо, що ці заходи дозволили туркам безперешкодно оволодіти містом без жодного спротиву зі сторони міщан, які

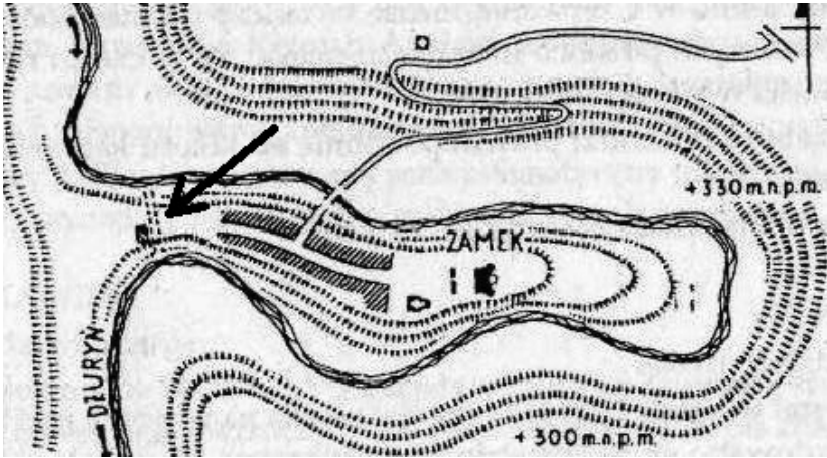

Рис. 9. Червоногород. Топографічна ситуація замку в XIX ст. Стрілкою вказано на перешийок півострова, який перекопали турки при взятті міста (Czerwonogrod. Widok zamku z XIX wieku i jego sytuacja topograficzna (Pilarczyk Z. Fortyfikacje na ziemiach koronnych Rzeczypospolitej w XVII wieku. Instytut historii UAM. – Poznan, 1997. – S. 272)

виїхали з містечка. Разом із мешканцями Кам'янець вони переселилися до Руського воєводства (Рис. 9).

Велике повстання проти турків вибухнуло в Ягільниці. Не знаємо достеменно, яких воно набрало обертів, проте під час народного бунту вбито турецького пашу, який похований у Товстому. До сьогоднішнього дня зберігся кам'яний турецький пам'ятник на місці, де його поховано [30]. Також не маємо жодної інформації про зміцнення й удосконалення оборонних частин в Ягольницькому замку під час турецької окупації [31].

Із щоденника Ульріха фон Вердума дізнаємося, що напередодні оволодіння турками Поділлям у північній частині долини м. Ягільниці підносилися стара, масивно збудована напівзруйнована фортеця [32].

Після короткотривалого перебування під владою Порти, у 1683 р. Ягільниця відійшла до Речі Посполитої.

До складу Кам'янецького єялету відійшла частина Руського воєводства з м. Чортків і довколишніми селами (Рис. 10). Із того часу м. Чортків стає столицею Чортківського пашалику [33], а замок перетворили на резиденцію субпаші Подільського пашалику [34].

Тому можемо припустити, що турецька армія та її полководці мали чіткі визначені плани щодо наступу на міста та містечка Подільського воєводства. Великі оборонні укріплення серед яких Кам'янець, Бар, Меджибіж, Язлівець модернізовані. Менші за розмірами, які належали польській дрібній

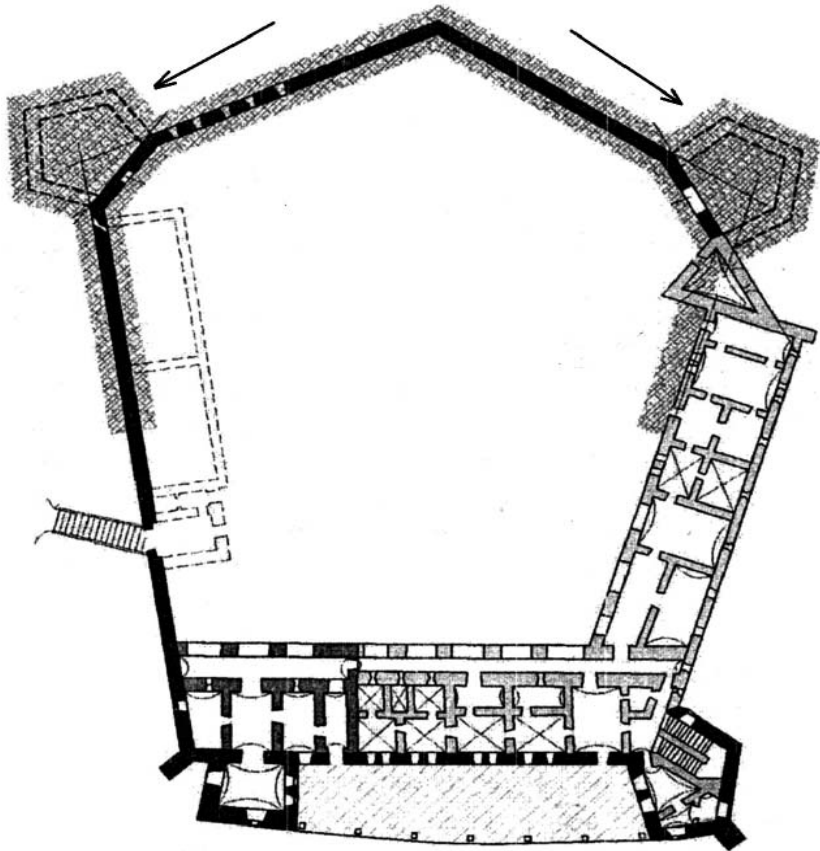

Рис. 10. План замку в м. Чортків, на якому позначено територію, де існували башти, які знищені у другій половині XVII ст. (Вербовецький Ю. Порівняльний аналіз оборонної концепції Чортківського замку за типологічною класифікацією замків Поділля // Наукові записки Національного заповідника «Замки Тернопілля». – Збараж, 2011. – С. 89)

шляхті – такі як: Жванець, Озаринці, Чернокозинці, Кривче, Рихта, Пилява, Ярмолинці, Сутківці, Ялтушків, Панівці – були знищені вщент або зруйновані частково. У 1676 р. мешканці Сатанова відчайдушно відбивалися. Але при значній перевазі противника місто капітулювало.

Після окупації Подільського воєводства його територія стала чотирнадцятю провінцією Османської імперії з центром у Кам'янці. У Стамбулі та Каїрі протягом трьох днів проводилися святкові заходи, що завершилися салютуванням на честь османської армії.

Намісником провінції призначили бейлербея Дніпровського регіону Галіль-Пашу.

Із приходом турецької адміністрації було проведено територіальний поділ Кам'янецького еялету на санджаки та нахії. Кам'янецький санджак був поділений на нахії з центрами в Хропотовій, Сатанові, Скалі, Китайгороді, Кривче, Жванці та Могилеві.

Добре розуміючи значення Кам'янця як форпосту на цих теренах, турки зосередили головну увагу на подальше укріплення міста. Розпочалися відбудовчі роботи, котрі здійснювалися під наглядом французьких воєнних інженерів.

Фрагменти Чорної башти та руїни палацу, що знаходився при вході у Кам'янецький замок, розбирають до фундаментів, аби нічого не нагадувало про владу Польської корони (Рис. 3). До середини 1673 р. було здійснено перебудову башт Рожанки та Лянцкоронської. На них влаштували нові завершення, що нагадували форму шахових турів. Припускаємо, що каміння із Чорної башти та палацу використано на зміцнення аркових пілонів замкового мосту. З обох сторін їх зміцнили потужними ескарповими стінами. У місті проведено ремонтні роботи на Вірменському бастіоні та поблизу Башти Стефана Баторія, які збереглися до нашого часу під назвою Турецькі бастіони. Один кореспондент так характеризував роботи турками зі зміцнення міста: «замок кошами обставляють; від замку аж до біскупства над скелями плоти, а на переходах коші в два ряди поробили; белюард (бастіон) один за Босяками на давньому шанцю, другий у Босяків, третій на старому біскупському дворі, четвертий на порожньому жіночому кляшторі (коло брами Баторія), п'ятий коло св. Петра, шостий в дворі пані Богушевої, сьомий на вірменській вулиці» [35].

Біля Руської брами, можливо, розмістили конюшню яничар, а їх казарми знаходились в єзуїтському колегіумі.

У південних кварталах турки збудували великий комплекс для намісника Кам'янецького еялету. Він складався із палацу та гарему намісника, поряд із яким влаштовано сад для дівчат. Рондель або белюард влаштований був поряд із палацом, під яким розмістили тюрму гарему.

Великі роботи проведені у храмах міста. Кафедральний костел переосвячений на соборну мечеть провінції – «джамія» на честь султана Магомета IV. Саме сюди в 1672 р. увійшов султан Магомет IV із прапором, на якому була написана дата здобуття міста турецькими військами. Першим імамом костелу призначили Юсуфа Ефенді, а ще 20 чоловік допомагали здійснювати богослужіння. До західного фасаду костелу прибудували мінарет. Ще один мінарет планували звести біля північного фасаду, але він так і не був збудо-

ваний. На місці католицького кладовища, що знаходилося біля кафедрального костелу, влаштовано мусульманський цвинтар.

Домініканський костел св. Миколая переосвятили на мечеть дружини султана Рабії Гюльнуш. У повір'ї Домініканського монастиря ще до початку XIX ст. зберігався надгробний пам'ятник «фонтан сліз», що поставив турецький намісник Галіль-Паша своїй дочці, котра померла в Кам'янці.

Головну сакральну пам'ятку русинів, собор св. Трійці переосвячено на мечеть на честь II візиря Мусахіб Мустафи, а вірменський собор св. Миколая на честь III візиря і каймака Кари Мустафи. Кармелітський костел переосвятили на мечеть султанського проповідника Вані Мехмеда Ефенді.

Історики поки не можуть з'ясувати, який із храмів переосвячений на мечеть в честь матері султана (валіде), русинки за походженням, Турхан Хадідже. На гравюрі Кипріяна Томашевича зображено лише 5 храмів, що були перетворені на мечеті з прибудованими мінаретами. Знаємо також, що в тій мечеті у 1680 р. було добудовано мінарет, а в храмах султана та султани проведені значні ремонтні роботи. Костел св. Станіслава, що існував у замку, не був зруйнований під час воєнних дій. На одній із турецьких карт і на плані Якуба де Рубейса у замку зображено сакральну споруду із баштою. Припускаємо, що цей костел був переосвячений на мечеть матері султана. Остання маленька мечеть, збудована на початку 1690-х років у Новому замку й обслуговувалась лише трьома особами [36].

Зауважимо, що полякам і вірменам надали по одному храму, а православним три церкви.

Провівши великі роботи у відбудові оборонних укріплень міста та у замку, а також переосвячення християнських святинь на мечеті, було проведено великі ремонтні роботи у ратуші міста. Припускаємо, що вона використовувалася як головна адміністративна споруда Кам'янецького еялету та Кам'янецького санджаку. Напроти ратуші влаштували «хан», тобто заїзд для подорожуючих. Також серед новобудов з'явилися 2 лазні, критий ринок і 3 школи. З них одна на рівні «медресе» (від арабського «мадраса» – місце, де дають уроки). У ній готували вчителів, служителів культу та службовців державного апарату. Ці школи служили осередком поширення турецької культури, мови та ісламу на Поділлі.

Слід зауважити, що вплив турецької мови мав місце ще до завоювання турками Кам'янця. Населення міста знало тюркські мови. Вони володіли т.зв. каба тюрке – турецькою мовою, що була поширена серед простих людей. Тому в українську мову увійшло та вкоренилося багато турецьких слів.

Наприкінці XVIII ст. все ще зберігалися добрі стосунки між владою Кам'янця та Хотинським пашою. До прикладу, коли в 1776 р. у турецько-

го султана народився син, то в Хотині влаштували великий бал на який було запрошено офіцерів Кам'янецького гарнізону та багато мешканців Кам'янця. Наприкінці XVIII ст. у місті планували відкрити школу східних мов у т.ч. з викладанням турецької [37].

Завдяки Подільській землі, Буковині, Галичині, Волині, Подніпров'ю, Запоріжжю, Причорномор'ю, відбувався великий взаємовплив між двома державами. Відбувається бурхлива слов'янізація османського суспільства. Слов'янська мова вільно вживається при султанському дворі. До Стамбулу та інших міст імперії залучаються торговці, ремісники та заможні люди із провінцій, що входили до складу Оттоманської Порту.

Отже, в XV–XVII ст. Поділля й інші українські землі були територіями, де сходилися інтереси Речі Посполитої та Османської імперії.

Спроба останньої заволодіти землями Подільського воєводства закінчилася довготривалою та виснажливою 27-річною турецько-польською. У боротьбі за українські землі Османська імперія, приєднавши Поділля, досягла свого піку розвитку. Програвши битву під Віднем у 1683 р. могутність держави османів похитнулася.

Польща після виснажливої війни економічно ослабла, тоді як Поділля перетворилося в обезлюднену територію.

Скориставшись економічною слабкістю, сусіди-держави розпочали ціленаправлену кампанію на розчленування обох держав. Це змусило ворогуючі країни піти на зближення і в Стамбулі наприкінці XVIII ст., відкрили польське посольство.

У XIX ст., коли Польща вже була розтерзана між сусідами державами, у Стамбулі за польським послом все ще зберігали місце. Герольд-церемонімейстер під час різних прийомів повідомляв усім іноземним послам і Султану, що польський посол тимчасово відсутній.

Таким чином, при всій культурній і релігійній відмінності, що існувала між Польщею, Україною й Туреччиною, все ж слід усвідомити, що історичний взаємозв'язок, який формувався та встановився між ними протягом кількох віків, потребує проведення багатьох досліджень і поглиблення наших знань із тих проблем, що частково вивчені, а інші ще вимагають кропіткої роботи з установаження істини. Остаточні знання дадуть нам розуміння й усвідомлення всіх негативних і позитивних аспектів їх взаємовідносин та подальшого діалогу між етносами.

Джерела та література

1. Терещенко Ю.І. Україна і європейський світ. Нарис історії від утворення старокіївської держави до кінця XVI ст. – К. : Перун. – 1996. – С. 303.

2. Крикун М. Повітовий устрій Подільського воєводства в XV-XVI ст. Український Археологічний щорічник. Нова серія / АН України, Археографічна комісія, Ін-т української археографії. – К. : Наукова думка, 1992. – Вип. 1. – Т. 4. – С. 159.
3. Михайловський В. Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI століття. – К. : Темпора, 2012. – С. 322.
4. Панашенко В. Боротьба проти турецько-татарських нападів на Поділля (кінець XV–XVI ст.) // Тези доповідей V Подільської історико-красознавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1980. – С. 100.
5. Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко. Політичний портрет: наукове видання. – К. : Темпора, 2011. – С. 402–411.
6. Липа К. Під захистом мурів / К.Липа. – К. : Наш час, 2007. – С. 158.
7. Глушок О. Еволюція фортифікації на Правобережжі під впливом змін у тактиці облоги (XV–XVII ст.) : монографія / О.В. Глушок. – К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2009. – С. 20.
8. Пустиннікова І.С. Середньовічні замки Європи / І.С. Пустиннікова. Н.Ю. Безпалова. – Х. : Мікко-сервіс, 2010. – С. 145.
9. Крикун М. Розмежування володінь Речі Посполитої та Османської імперії у 1633 році. Брацлавське воєводство у 16–18 століттях : Статті і матеріали. – Львів : Видавництво українського католицького університету, 2008. – С. 307.
10. Шевченко Д. Нагнибіда Р. Нові археологічні матеріали за результати архітектурно-археологічного нагляду та археологічних досліджень у 2004–2010 роках на території НІАЗ «Кам'янець» // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 2012. – Вип. 16. – С. 353–366.
11. Нагнибіда Р. Архітектурно-археологічне вивчення середньовічної забудови південних кварталів Кам'яця-Подільського на прикладі будинків по вул. Довгій 15, 15а // Матеріали XIII Подільської історико-красознавчої конференції (18–19 листопада 2010 року) [присвяченої 80-річчю від дня народження І.С. Винокура] / Завальнюк О.М. (голова), Войтенко В.І. (співголова), Баженов Л.В. (відп. редактор) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2010. – С. 173–181.
12. Пламеницька О. Castrum Camenecis. Фортеця Кам'янець : (пізноантичний – ранньомодерний час) / Ольга Пламеницька. – Кам'янець-Подільський : ФОП Сисин О.В., 2012. – С. 414.
13. Relacja o upadku Kamieńca r.1672 I ostatnich czynach p.Jerzego Wołodyjowskiego przez IMCI pana Stanisława Makowieciego stolnika Latyczowsiego. AGAD. – Zb. Branickich z Suchei. Nr 168/199
14. Фонди НІАЗ «Кам'янець». Гравюра Кипріяна Томашевича.1672 року.
15. AGAD. PL_1_444_407_001.
16. Шпильова В. Загадка башти Чорної // Голос України. – 28 листопада 2013 року. – № 224–225.
17. Вердум У. фон. Щоденник подорожі яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672 через королівство польське // Жовтень. – № 10. – 1983. – С. 101.
18. Сто єврейських местечек України. Исторический путеводитель / Лукин В., Соколова А., Хаймович Б. (авторы-составители). – Вип. 2. : Подоля. – СПб. : Издатель А. Гершт, 2000. – С. 30.
19. Підставка Р. Рибчинський О. Язловець – 640. Історія, архітектура, туризм. – Тернопіль : видавництво «Лібра Терра», 2013. – С. 41.
20. Guerquin V. Zamek Jazłowiecki. Polska Akademia Nauk. Sekcja Architektury i Urbanistyki. Studia i materiały do Teorii i Historii Arhitektury i Urbanistyki. – Т. II. Państwowe wydawnictwo naukowe. – Warszawa, 1960. – S. 10.
21. Матвішин Я Живописні плани трьох українських замків-фортець з 17 ст. (Бара, Меджибожа, Чигирин) у Дипломатичному архіві Міністерства закордонних справ у Франції // Історичне картознавство України : Зб. наук. праць. – Львів ; К. ; Нью-Йорк : Вид. М.П. Коць, 2004. – С. 195-200.
22. Крикун М. Матеріали про переселення з Поділля в останній чверті 17 століття. Подільське воєводство у 15–18 століттях : Статті і матеріали. – Львів, 2011. – С. 367.

23. Данилов І.В. Особливості фортифікаційної архітектури замкового ансамблю Меджибожа // Меджибж 850 років історії : Матеріали науково-практичної конференції 17 серпня 1996 р. – Меджибж, 1996. – С. 48.
24. Столицький Я. Значення Меджибожа у польсько-турецьких стосунках у 1672–1699 років // Меджибж 850 років історії : Матеріали науково-практичної конференції 17 серпня 1996 р. – Меджибж, 1996. – С. 43.
25. Сохаський М. Оборонні замки на Борщівщині (сучасний стан збереження та перспективи досліджень) // Літопис Борщівщини. – Борщів : Джерело, 1994. – Вип. 6. – С. 14.
26. Aftanazy R. Materiały do dziejów rezydencji. Dawne województwo podolskie / red. A.J. Baranowski. – Warszawa : Instytut sztuki PAN, 1992. – Т. IX. – С. 107.
27. Вечерський В.В. Фортеці й замки України. – К., 2011. – С. 375.
28. Сохаський М. Вказана праця. – С. 10.
29. Сіциньський Ю. Оборонні замки західного Поділля XIV–XVIII ст. (історико-археологічні нарис) / упор. С. Трубанінов. – Кам'янець-Подільський : Центр Поділлязнавства, 1994. – С. 53.
30. Павлик Я. Історія Товстого. – Чортків : 2000. – С. 33.
31. Бубернак С.І. Ягільниці – 555 : Путівник-довідник. – Чортків, 2003. – С. 3.
32. Вердум У. фон. Вказана праця. – С. 106.
33. Важливіші відомості про історію нашої території // Український архів. – Т. XXVI. Історично-мемуарний збірник Чортківської округи. Повіті: Чортків, Копичинці, Борщів, Заліщики / Ред. кол.: О. Солевицька, Б. Стефанович, д-р Держановський. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто, 1974. – С. 30.
34. Чорпіта Я. Історія Чорткова. – Тернопіль, 2002. – С. 11.
35. Сіциньський Ю. Вказана праця. – С. 19.
36. Kolodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim: Ejalet kamieniecki 1672–1699. – Warszawa : Oficyna Wydawnicza Polceek Polskiego Czerwonego Krzyża, 1994. – S. 106–208.
37. Осетрова Г.О., Нагнибіда Р.В. Турецька доба в м. Кам'янець-Подільському (1672–1699 рр) // Магістрат Руський. – 2013. – № 5 (вересень-грудень). – С. 5.

Нагнибіда Р.В. Оборонні укріплення Подольського воєводства во время польсько-турецької війни 1672–1699 гг.

Исследование посвящено выявлению по документальным источникам фортификационных сооружений на территории Украинского Подолья, под стенами которых в течение польско-турецкой войны 1672–1699 гг. велись непосредственные военные действия. Определена степень разрушений, причиненных указанными боевыми действиями для каждой из таких памятников.

Ключевые слова: польско-турецкая война, Подолье, оборонительные укрепления.

Nahnybida R. V. Fortifications Podolsk province at the time of the Polish-Turkish war 1672–1699

Research dedicated to documentary sources for the identification of fortifications on Ukrainian territory skirts, the walls of which during the Polish-Turkish war 1672–1699 were direct military action. The degree of destruction caused by the fighting specified for each of these sites.

Key words: Polish-Turkish war, skirts, fortifications.

Надійшло до редакції: 09.04.2015 р.